

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ МОНІТОРИНГУ СОЦІАЛЬНОЇ ЗГУРТОВАНOSTI ТА СТІЙКОСТІ У СУЧАСНИХ РЕАЛІЯХ УКРАЇНИ (НА ПРИКЛАДІ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ)

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF MONITORING SOCIAL COHESION AND STABILITY IN THE MODERN REALITIES OF UKRAINE (ON THE EXAMPLE OF THE ZAPORIZHZHIA REGION)

Арабаджисв Д.Ю.,

*доктор політичних наук, професор,
завідувач кафедри загальноправових та політичних наук
Національного університету «Запорізька політехніка»*

Сергієнко Т.І.,

*кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародних відносин та соціально-гуманітарних дисциплін
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*

У статті автори акцентують увагу на теоретико-методологічних засадах моніторингу соціальної згуртованості та стійкості українського суспільства. Мета дослідження – полягає в обґрунтуванні моніторингу як значущого засобу дослідження соціальної згуртованості та стійкості у сучасних реаліях України. Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від початку повномасштабного вторгнення Російської Федерації на територію України до опублікування статті. Особливість даного дослідження полягає в необхідності використання теорій інтеграції і дезінтеграції та їх інтерпретацій для проведення моніторингу соціальної згуртованості та стійкості.

Моніторинг соціальної згуртованості та стійкості у сучасних реаліях України на прикладі Запорізької області дає підстави для аналізу викликів та загроз, оцінки сильних сторін, потенціалу консолідації суспільства, що дозволяє окреслити тенденції регіонального розвитку в надскладних сучасних умовах. За допомогою моніторингу соціальної стійкості та згуртованості на регіональному рівні можливо проаналізувати зміни які спостерігаються щодо згуртованості населення та відстоювання проукраїнської позиції від початку повномасштабного вторгнення Російської Федерації та окупації українських територій. Все це потребує уважного переосмислення пройденого шляху й визначення перспективних напрямів подальшого розвитку. Саме це й слугувало поштовхом для здійснення даного дослідження. Методологічна основа дослідження заснована на положеннях класичних та сучасних політичних теорій, що стосуються предмету розгляду, використанні спектру філософських, загальнонаукових і конкретно-наукових методів пізнання, напрацьованих у суспільно орієнтованих науках, які дозволяють всебічно розкрити суть поставленої проблеми. Оптимізація дослідницької діяльності в контексті трирівневого моніторингу (окуповані території, лінія зіткнення, контрольована частина) може бути забезпечена в поєднанні з іншими якісними методами дослідження, такими як фокус-група та глибинне інтерв'ю. Науковою новизною дослідження є проведення моніторингу соціальної згуртованості та стійкості у сучасних реаліях України на прикладі Запорізької області.

Ключові слова: соціальна згуртованість, інтеграція, дезінтеграція, стійкість, консолідація, моніторинг, військова агресія, ідентичність.

In the article, the authors emphasize the theoretical and methodological principles of monitoring social cohesion and stability of Ukrainian society. The purpose of the study is to justify monitoring as a significant means of researching social cohesion and stability in the modern realities of Ukraine. The chronological framework of the study covers the period from the beginning of the full-scale invasion of the Russian Federation on the territory of Ukraine until the publication of the article. The peculiarity of this study is the need to use the theories of integration and disintegration and their interpretations for monitoring social cohesion and stability. With the help of monitoring social stability and cohesion at the regional level, it is possible to analyze the changes observed in the cohesion of the population and the defense of the pro-Ukrainian position since the beginning of the full-scale invasion of the Russian Federation and the occupation of Ukrainian territories. All this requires careful rethinking of the path taken and determination of promising directions for further development. It was this that served as an impetus for carrying out this research. The methodological basis of the study is based on the provisions of classical and modern political theories related to the subject of consideration, the use of a spectrum of philosophical, general scientific and specifically scientific methods of cognition, developed in socially oriented sciences, which allow comprehensively revealing the essence of the problem. The scientific novelty of the study is the monitoring of social cohesion and stability in the modern realities of Ukraine on the example of the Zaporizhzhia region.

Key words: social cohesion, integration, disintegration, sustainability, consolidation, monitoring, military aggression, identity.

Постановка проблеми. Реалії сьогодення свідчать, що в умовах військової агресії Російської Федерації проти України та введенням в Україні з 24 лютого 2022 року воєнного стану актуалізу-

ється велика кількість питань які потребують наукового обґрунтування та пошуку дієвих механізмів щодо національно-патріотичного виховання та ставлення до незалежності як до вищої цінності.

Вирішення цих питань можливо за допомогою зміцнення єдності держави, соціальної згуртованості та стійкості у сучасних реаліях України.

Умови і показники згуртованості досліджує інтеграція, як проблема загальної теорії соціокультурних систем, та є необхідною для існування і діяльності будь-якої суспільної групи [11, с. 677]. Створюючи простір для внутрішньої інтеграції сучасного українського суспільства, актуалізується питання соціальної згуртованості та стійкості українського суспільства та етносів, що проживають на території України, утвердження в суспільстві культурного плюралізму, гармонізації соціальних та етнічних інтересів, демократії, вироблення політико-ідеологічних та морально-етичних орієнтирів, здатних мобілізувати зусилля суспільства щодо оборони країни та знищення ворога [14, с. 622].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різним аспектам цієї проблеми присвячували свої дослідження такі зарубіжні та вітчизняні вчені, як Ф. Шміттер, Д. Міллер, Л. Нагорна, І. Іванов, Л. Солоненько, М. Михальченко, В. Воронкова, О. Кіндратець, О. Майборода, Б. Парахонський. Дослідженню проблем, щодо процесів інтеграції, присвячені роботи вітчизняних вчених таких як: В. Будкіна, І. Бураковського, В. Вергуна, Ю. Козака, В. Новицького, Т. Циганкової, Ю. Шишкова та зарубіжних вчених Б. Баласса, Н. Вінер, Е. Гааза, К. Дойч, М. Портера, Т. Парсон, В. Леонтєва, П. Робсон, А. Рюгман, Г. фон Хаберлера, У. Уоллас, Е. Хаас, М. Ходжес та інших. Щодо окремих аспектів моніторингової діяльності то вони висвітлені у працях як вітчизняних так і зарубіжних дослідженнях О. Айвазовської, Г. Ділігенського, С. Климової, І. Когута, О. Корнієвського, Ю. Лісовського, А. Ослон, К. Петренко, С. Серебрякова, Ю. Тищенко, та інших науковців. Отже, аналіз літератури з даної проблеми засвідчує, що, поряд з високим рівнем її загального осмислення в західних наукових підходах й у вітчизняних теоретичних здобутках, в Україні майже відсутні сучасні дослідження інститутів та механізмів згуртованості та стійкості в умовах військової агресії Російської Федерації проти України.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Вивчення та аналіз опублікованих за даною проблемою робіт показали, що відсутнє комплексне дослідження теоретико-методологічних засад моніторингу соціальної згуртованості та стійкості в умовах військової агресії Російської Федерації проти України.

Мета та формування цілей статті. Мета дослідження – полягає в обґрунтуванні моніторингу як значущого засобу дослідження соціальної згуртованості та стійкості у сучасних реаліях України. Для досягнення мети були поставлені завдання:

– дослідити особливості соціальної згуртованості та стійкості українського суспільства від початку повномасштабного вторгнення Російської Федерації на територію України;

– провести моніторинг соціальної стійкості та згуртованості на регіональному рівні;

– проаналізувати механізми зміцнення згуртованості українського суспільства.

Методологічна основа дослідження заснована на положеннях класичних та сучасних політичних теорій, що стосуються предмету розгляду, використанні спектру філософських, загальнонаукових і конкретно-наукових методів пізнання, напрацьованих у суспільно орієнтованих науках, які дозволяють всебічно розкрити суть поставленої проблеми.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Вранці 24 лютого 2022 року глава Російської Федерації оголосив про початок «спеціальної воєнної операції» проти України. Своєю метою він назвав «демлітаризацію» країни. Збройні сили Російської Федерації почали атакувати міста України та її інфраструктуру, що підірвало вибудовувану десятиліттями систему міжнародних відносин, підірвало основи регіональної та глобальної безпеки у світі та порушило права та свободи людей, які проживають на території України.

Події які відбулись 24 лютого 2022 року торкнулися всіх нас, російська агресія вплинула на життя кожної української родини, порушивши військовий баланс сил у як у регіоні так і за його межами. Повномасштабне військове вторгнення Російської Федерації на територію України завдало потужного удару по всіх ланках економічної системи нашої країни. Зменшився обсяг виробництва основних видів продукції, зокрема, що є основою експортного потенціалу України. Крім того, заблоковані порти і, таким чином, більша частка зовнішньої торгівлі. Руйнується транспортно-логістична, соціальна, маркетингова та інженерна інфраструктура цілих регіонів [5].

Також, зазначимо, що сьогодні військові дії в країні та окупація територій призвели до відтоку кадрів за кордон і часткове їх переміщення на захід країни, тимчасово виключаючи сотні тисяч людей з активного економічного життя, що призводить до трансформації потреб роботодавців. Щодо навантаження на вакансії у Запорізькій області, то воно значно зросло. Так, на одне вакантне місце претендує 23 безробітних [7]. Якщо торік у весняно-літньому топі вакансій перші місяці посідали професії, затребувані в сільському господарстві та зайняті у літній сезон у сфері відпочинку, то цього року ситуація зовсім інша, попитом користуються робітничі професії та професії, що забезпечують безперебійну роботу населених пунктів, аварійних служб та рятувальників.

Ці події не обійшли стороною і Запоріжжя, промислові підприємства заморозили свою роботу. У середині березня деякі промислові гіганти почали відновлювати свою діяльність. За ініціативи ЗОВА та відомого місцевого діяча Олександра Бережного організована система відновлення техніки у співпраці промислових підприємств регіону: ДП «Запорізьке машинобудівне конструкторське бюро «Прогрес», КП НВК «Іскра», АТ «ЗФЗ», ТОВ «ЗТМК», АТ «Мотор-Січ», ПАТ «Запорізький абразивний комбінат», ПАТ «ЗАЗ», місцеві АТП та інші.

З моменту повномасштабного вторгнення Російської Федерації на територію України спільні зусилля Запорізької обласної влади, військових та громадськості спрямовані на забезпечення безпеки та оборони, відсічі та обмеження збройної агресії окупантів; безперервної та стабільної роботи систем життєзабезпечення територій, внутрішньо переміщених осіб та евакуації [13, с. 80]. Також, зазначимо, що з перших днів повномасштабного вторгнення Російської Федерації на територію України різні інститути громадянського суспільства швидко трансформували свою діяльність, переорієнтуючись на гуманітарні та інформаційні проекти. Громадська діяльність набула нових форм системної організації, кооперації, співпраці влади, бізнесу, армії, суспільства та самоврядування.

Війна, особливо захисна, зазвичай об'єднує суспільство, змушує забувати про соціальні та політичні конфлікти в ньому [2, с. 14]. Згуртованість українського суспільства базується на нашій історичній спадщині [12, с. 175]. Формування незалежної України забезпечила Київська Русь, єдність України та історичну лінію державності підтримували православні еліти за Литовсько-польської доби та козацької автономії після втрати російсько-української державності [9, с. 44]. Відновлення боротьби за соборну Україну в новітні часи відбулося під час Визвольної війни 1917-1921 рр. Спротив радянській карально-репресивній системі ОУН-УПА в 40-50-х роках ХХ століття забезпечив неперервність соборницьких змагань [16, с. 87].

Після повномасштабного вторгнення рівень згуртованості в середині держави значно виріс і це пов'язано насамперед з спільним бажанням відбити збройну агресію Російської Федерації захищаючи суверенітет і незалежність держави. Українське суспільство консолідувалося і почало активно допомагати військовим.

Тож події які відбулись 24 лютого 2022 року як ніколи соціально згуртувало та підвищило стійкість українського суспільства – громадські організації, волонтери, благодійні фонди та звичайні активні громадяни об'єдналися і взялися розв'язувати безліч завдань, щоб підтримати

армію та населення. Так, «Рух опору капітуляції» організував збір коштів для територіальної оборони. Організація «Мережа 100 відсотків життя. Запоріжжя» організує збір медикаментів для військових та прийом вимушених переселенців. «СВОІ – Спільнота Волонтерів Об'єднаних Ідеєю» спільно із Запорізьким обласним молодіжним центром розгорнули волонтерський штаб гуманітарної допомоги внутрішньо переміщеним особам, переселенцям та всім, хто потребує безпеки. БФ «Карітас Запоріжжя» працює з біженцями, незахищеними категоріями населення, які постраждали від війни, такими як інваліди, пенсіонери, малозабезпечені. «Союз вірмен» (Р. Акопян) виготовляв протитанкові їжаки, вантажили шини для барикад. Найбільший волонтерський центр Запоріжжя «Паляниця» - фокусується на допомозі військовим, який окрім головного штабу має 7 районних штабів [10]. Щодня близько 600 волонтерів докладають численних зусиль, наближуючи перемогу. До основних напрямків роботи волонтерського центру «Паляниця» відноситься:

- виробництво і монтаж протитанкових їжаків, габіонів;
- виробництво буржуйок;
- виробництво бронежилетів;
- забезпечення медикаментами, гуманітарною допомогою воїнів ЗСУ, тероборони, нацгвардії;
- видача гуманітарної допомоги тимчасово переміщеним особам;
- евакуація людей з окупованих територій;
- виробництво маскувальних сіток;
- купівля та ремонт автомобілів на потреби військових;
- закупівля дронів, рацій, тепловізорів на потреби військових;
- виробництво балаклав, спальників, гамаків [15, с. 2].

Волонтери відправляють гуманітарні вантажі по територіях області, організують психологічну підтримку громадян, які переживають тривогу і паніку. Також, зазначимо, що Запорізька обласна організація Товариства Червоного Хреста України організує протягом всього періоду збір та доставку гуманітарних вантажів на території, збір речей для військових. Містяни збирають потрібні речі, роблять протитанкові їжаки, виготовляли коктейлі Молотова, збирають шини для барикад.

Отже, з першого дня агресії Російської Федерації на території Запорізької області безперервно ведуться бойові дії. Частина регіону окупована, частина контролюється Україною, частина знаходиться на лінії зіткнення. Таким чином, місто та область водночас працюють, борються та виконують гуманітарну місію.

Гуманітарна допомога доставляється скрізь, де це можливо. Регіональна влада перебуває в постійному контакті з регіонами та муніципалітетами,

керівництво громад здебільшого розташоване в обласному центрі та управляє територією на відстані. Щотижня проводяться наради з питань життєзабезпечення окупованих територій області в розділі кожного окремого району [6]. У Запоріжжі вже перереєстрували деякі органи влади. Саме із Запоріжжя здійснюється управління комунальними та навчальними закладами на окупованих територіях. Забезпечення територій на лінії розмежування проводиться через громади.

Таким чином, зазначимо, що населення Запорізької області під впливом зовнішньої загрози показало реальні приклади консолідації, згуртованості та єдності. Насамперед це проявилось у роботі гуманітарних центрів, де спільними зусиллями волонтерів, обласної та міської влади та населення вдалося забезпечити процес прийому та розміщення внутрішньо переміщених осіб.

Так, цілодобово здійснювався облік, фільтрація та допомога внутрішньо переміщеним особам протягом перших чотирьох місяців війни, а це від 3000 до 6500 переселенців на добу, з червня – до 1000 переселенців на добу в трьох пунктах: «Епіцентр-метро», на в'їзд до Запоріжжя (прийом великих груп ВПО, переважно транспортних колон під час «зелених коридорів»), більша частина з Маріуполя) та «Казак палац» (прийом переважно невеликих груп ВПО, як правило, на власних автомобілях, з тимчасово окупованих територій області – Токмак, Василівка, Пологи, Гуляйполе, Оріхів та ін.).

З травня у Запоріжжі працює спеціалізований гуманітарний центр «Я – Маріуполь». У місті Запоріжжі роботу з прийому внутрішньо переміщених осіб взяли на себе заклади розміщення, гуртожитки та дитячі садки. Пропускна здатність для прийому та розселення ВПО в дитсадках м. Запоріжжя становить максимум 31 тис. осіб на добу, на етапі активної евакуації кількість ВПО, розміщених у дитсадках, становила від 3 тис. до 4 тис. осіб на добу, після неможливості евакуації через «зелені коридори» з 39 до 729 осіб на добу.

Робота цих гуманітарних центрів значною мірою будувалася на принципах самоорганізації та взаємодопомоги. З початку війни Запорізька область постійно демонструє, що для вирішення проблемних питань і підтримки сталого розвитку необхідні згуртованість, єдність, кооперація зусиль і зміцнення вертикальних зв'язків.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Підводячи підсумок даного дослідження зазначимо, що, важливу роль у згуртованості українського суспільства як мали так і мають прагнення до підвищення добробуту, рівні права та співіснування в рамках однієї незалежної країни [18, с. 250]. Але ми розуміємо, що через деякий час, за умов коли війна триває довше, ніж всі сподівались і не припиняється, настає внутрішня втома як з боку – агресора так і з боку

захисника. Тоді замість згуртованості в суспільстві починають формуватися окремі замкнуті групи, що дезінтегрує суспільство. Причинами дезінтеграції можуть бути: ідентифікація громадян України; цивілізаційні відмінності; вплив інших країн; розкол політичної еліти та корумпованість; розкол суспільства та низький рівень довіри до влади. Що, в свою чергу, призводить до появи не особливо толерантних одна до одної груп людей: група палких патріотів; група тих, хто вірить, що співпраця з ворогом дозволить припинити війну і поліпшити своє становище; і третя група, яка не може зрозуміти своє місце в цій ситуації і залежно від обставин може схилитися до різних варіантів.

Дезінтеграційним процесам завжди передують етнічний ренесанс з його процесами диференціації та солідаризації, а також політизація етнічності [3, с. 75]. Саме через етнічну неоднорідність населення України, високий ступінь децентралізації етнічних українців, висунення на перший план економічних та соціальних проблем, а також з ряду інших причин ідея соборності та незалежності не в певній мірі здатна бути основним фактором інтеграції. Проте важливо враховувати, що етнополітичний ренесанс далеко не завжди і не всюди призводить до процесів дезінтеграції, а досить часто обмежується лише процесом диференціації. В основі процесів дезінтеграції та інтеграції лежать, відповідно, відцентрові та доцентрові тенденції. Вони є взаємозалежними та взаємозумовленими, таке розуміння цих процесів знайшло відображення в «парній» концепції відцентрових та доцентрових тенденцій у державотворчих процесах. Так, наприклад Р.Хартшон, вважає, що відцентрові сили здійснюють свій вплив на державу, для якої властива різноманітність характеристик населення. Фактор різноманітності підпитує відцентрові тенденції, причому різноманітність тут розуміється у самому широкому сенсі – від етнічної мозаїчної до розбіжностей у рівні життя. До відцентрових сил автор також відносить морфологічні особливості держави, розподіл державної території, в якому мають місце відокремлені ділянки. Основною доцентровою силою, що забезпечує єдність держави, Р.Хартшон вважає державну ідею [17, с. 127].

Досліджуючи процеси дезінтеграції, слід враховувати дії факторів, які сприяють відцентровим тенденціям. Це дозволить визначити способи та механізми нейтралізації дії цих факторів. Процеси етнополітичної дезінтеграції можуть мати як природний, так і примусовий характер. Історія переповнена прикладами дезінтеграції обох типів. Найбільш відомим прикладом примусової дезінтеграції є військова сила та загроза її застосування. Тому основне завдання сьогодні не допустити розколу серед суспільства в середині держави, подолати ворога, зупинити втор-

гнення Російської Федерації та зберегти нашу державність і незалежність. А для того, щоб підвищити рівень згуртованості, необхідно працювати з ідентичністю [8, с. 27]. Масова свідомість за відсутності чітких ідентифікацій неспроможна справитися з спотворенням інформаційних потоків [1, с. 120], які активно сьогодні викорис-

товуються Російською Федерацією у вигляді заходів маніпулятивного впливу на свідомість людини в ідеологічному та емоційному сенсі [4, с. 40]. Тому **перспективою подальших наукових досліджень** є дослідження проблем щодо формування громадянської ідентичності як складової «формули стійкості» в умовах війни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Арабаджиев Д.Ю., Сергієнко Т.І. Інформаційно-психологічна війна як спосіб впливу на громадянське суспільство. *Тиждень науки-2020*. Юридичний факультет. Тези доповідей науково-практичної конференції, Запоріжжя, 13–17 квітня 2020 р. [Електронний ресурс] / Редкол.: В. В. Наумик (відпов. ред.) Електрон. дані. Запоріжжя: НУ «Запорізька політехніка», 2020. С. 120-122.
2. Арабаджиев Д.Ю., Сергієнко Т.І. Маніпулювання свідомістю суспільства в умовах інформаційної та гібридної війни в Україні. *Гілея: науковий вісник*. К.: «Видавництво «Гілея», 2019. Вип. 146 (№ 7). Ч. 3. Політичні науки. С.12-15.
3. Арабаджиев Д.Ю., Сергієнко Т.І. Особливості розвитку сучасного інформаційного суспільства в Україні в умовах політичної конфліктності. *The 2nd International scientific and practical conference «Scientific achievements of modern society»* (October 9-11, 2019) Cognum Publishing House, Liverpool, United Kingdom. 2019. С.74-79.
4. Арабаджиев Д.Ю., Сергієнко Т.І. Політична маніпуляція та інформаційно-психологічна безпека в політичних відносинах. *Політикус: Науковий журнал*. Видавничий дім «Гельветика». №2. 2020. С.36-43.
5. Економіка війни та повоєнний економічний розвиток України: проблеми, пріоритети, завдання. URL: <https://www.prostir.ua/?news=ekonomika-vijny-ta-povojennyj-ekonomichnyj-rozvytok-ukrajiny-problemy-priorityty-zavdannya> (дата звернення 23.07.22).
6. Запорізька обласна військова адміністрація. URL: https://t.me/zoda_gov_ua (дата звернення 25.07.2022р.).
7. Запорізький обласний центр зайнятості. URL: <https://pivdenukraine.com.ua/2022/06/05/yakix-pracivnikiv-shukayut-robotodavci-u-zaporizhzi/> (дата звернення 25.07.2022р.).
8. Кіндратець О.М., Сергієнко Т.І. Образ «чужого» в радянській та пострадянській періоди історії України: політичні аспекти проблеми. *Регіональні студії*, 2021. № 24. С. 24-29.
9. Кіндратець О.М., Сергієнко Т.І. Особливості формування ідентичності українців в умовах гібридної війни. *Політикус: Науковий журнал*. Видавничий дім «Гельветика», 2021. №1. 40-46.
10. Паляниця волонтерський центр. URL: <https://palyanycia.com> (дата звернення 25.07.2022р.).
11. Сергієнко Т. І. Політична консолідація сучасного українського суспільства як результат внутрішньополітичної інтеграції. *Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки*. Випуск 43. К.: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2009. С. 676 -682.
12. Сергієнко Т. І. Чинники консолідації українського суспільства. *Нова парадигма. Альманах наукових праць: Філософія. Соціологія. Політологія*. / Гол.ред. В.П.Бех. Вип. № 105. 2012. С. 174-183.
13. Сергієнко Т.І., Куріс Ю.В. Консолідація українського суспільства в умовах військової агресії Російської Федерації проти України. *HUMANITIES STUDIES: збірник наукових праць / гол. ред. В. Г. Воронкова*. Запоріжжя: Видавничий дім «Гельветика», 2022. Випуск 11 (88). С. 79-86.
14. Скоркіна А. О., Сергієнко Т. І. Внутрішньополітична інтеграція сучасного українського суспільства в умовах інформаційної війни. *The 3rd International scientific and practical conference «Priority directions of science development»* (December 28-29, 2019) SPC «Sci-conf.com.ua», Lviv, Ukraine. 2019. P. 620-625.
15. Статут благодійної організації «Благодійний фонд «Волонтерський центр «Паляниця» від 25 квітня 2022 року протокол №1.
16. Україна: шлях до консолідації суспільства: національна доповідь / ред. кол.: С. І. Пирожков, Ю.П. Богуцький, Е. М. Лібанова, О. М. Майборода та ін.; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. К.: НАН України, 2017. 336 с.
17. Hartshorne R. The functional approach in political geography. *Analysis of the Association of American Geographers*. 1950. № 4. P. 95-130.
18. Modern technologies in the development of economy and human well-being. Edited by Tetyana Nestorenko and Magdalena Gawron-Łapuszek Series of monographs Faculty of Architecture, Civil Engineering and Applied Arts University of Technology, Katowice Monograph 39. Publishing House of University of Technology, Katowice, 2020. 295 p.